

**ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКА ВИКОНАННЯ**

З часу введення у 1997 р. мораторію на застосування смертної кари, її скасування Законом України від 22.02.2000 р.[1] та прийняття нового Кримінального кодексу України (2001р.) [2], ст.64 якого передбачає новий вид кримінального покарання – довічне позбавлення волі, виникли проблеми кримінологічного аналізу, соціологічного спостереження, правового регулювання і практики виконання цього виду покарання.

Загальною метою нашої наукової розвідки є спроба вирішення цих проблем, а також формулювання деяких пропозицій стосовно удосконалення механізму правового регулювання і практики виконання кримінального покарання у виді довічного позбавлення волі.

Окремим питанням залишається оцінка рівня та ступеня попередньої наукової розробки запропонованих у цій публікації проблем. Нині відомими для наукової юридичної спільноти джерелами є доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Н.І. Карпачової [3, 12], дослідження окремих аспектів виконання цього покарання, проведене Степанюком А.Х. [4] та аналіз кримінологічної характеристики засуджених до довічного позбавлення волі, які зробив донецький кримінолог О.І. Фролов [5].

Тому актуальність запропонованого та подальшого проведення комплексних досліджень на різних рівнях у цій сфері кримінально-правових, кримінально-виконавчих відносин не викликає сумнівів.

Якщо на кінець 1999 р. у кримінально-виконавчих установах Державного департаменту України з питань виконання покарань утримувалось 417 осіб, засуджених до смертної кари, у 2001р. – 532 особи, засуджених до довічного позбавлення волі, то в 2002 р. – 730 таких засуджених, у 2003 р. – 761, у тому числі 6 жінок, у 2005 р.*– 1064, у тому числі 15 жінок [3, с.294].

У прийнятому 11 липня 2003 р. Кримінально-виконавчому кодексі України (нададі – КВК) окремий розділ IV присвячено виконанню покарання у виді довічного позбавлення волі [6]. Незважаючи на особливу важливість зазначеного виду кримінального покарання, законодавець обмежує загальний обсяг правового регулювання порядку і умов виконання та відбування покарання у виді довічного позбавлення волі лише кількома статтями КВК, серед яких – ст.150 «Місця відбування покарання у виді довічного

позбавлення та відбування покарання у виді довічного позбавлення волі». Однак, вказана стаття не містить ніяких відсильних норм стосовно місця відбування покарання засудженими жінками, або особами, що стали інвалідами, хворими, а також засудженими, яким смертна кара була змінена на позбавлення волі, та засудженими-жінками, які завагітніли під час відбування цього покарання.

Деяко важкими для розуміння, на нашу думку, є й положення, що стосуються прав засуджених до довічного позбавлення волі. Так, наприклад, згідно з п.2. ст.140 КВК у виправних колоніях максимального рівня безпеки у приміщеннях камерного типу (де, за п. 1 вказаної статті, у числі інших відбувають покарання й чоловіки, засуджені до довічного позбавлення волі) особи мають право:

- витратити на місяць для придбання продуктів харчування і предметів першої необхідності гроші, зароблені у виправній колонії, в сумі до сімдесяти відсотків мінімального розміру заробітної плати;

- одержувати щомісяця короткострокове побачення;
- один раз на три місяці тривале побачення;
- одержувати протягом року п'ять посилок і дві бандеролі.

Порівняно з цим, у ст. 151 КВК обсяг прав засуджених до довічного позбавлення волі дещо звужено, зокрема вони мають право:

- витратити на місяць для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби гроші, зароблені в колонії, в сумі до п'ятдесяти відсотків мінімального розміру заробітної плати;

- одержувати щомісяця короткострокове побачення;
- одержувати протягом року дві посилки, дві бандеролі.

При цьому законодавець також не вказує у цій статті на ознаку статі засуджених, тому можна припустити, що її норми (бо вони є спеціальними) поширюються й на засуджених до довічного позбавлення волі жінок. Але жінки, засуджені до покарання у виді довічного позбавлення волі, згідно з п.2 ст.18 КВК відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки, що також значно змінює обсяг їх прав стосовно збільшення сум щомісячних витрат, кількості побачень і щорічної кількості посилок, бандеролей, вказаних у п.1 ст.139 КВК.

Глава 21 КВК, яка присвячена особливостям відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими жінками і неповнолітніми, також не містить ніяких вказівок на спеціальну категорію засуджених до довічного позбавлення волі жінок, бо виконання покарання даного виду передбачається лише розділом ІУ КВК.

Нині на практиці непоодинокими є випадки тримання засуджених до довічного позбавлення волі у слідчих ізоляторах, оскі-

льки наявні дві спеціалізовані установи максимального рівня безпеки не можуть забезпечити приймання всієї кількості засуджених. У результаті фактично порушуються як вимоги Закону України «Про попереднє ув'язнення» [7], так і ч.3 ст.18 КВК, що передбачає використання слідчих ізоляторів як виправних колоній мінімального чи середнього рівня безпеки стосовно лише засуджених, які залишені для роботи з господарського обслуговування, а не засуджених до довічного позбавлення волі.

Наведені вище приклади невідповідності змісту різних норм КВК слід відносити не тільки до окремих помилок, пов'язаних з недосконалістю юридичної техніки, а й з невизначеністю змісту деяких принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань, перелік яких закріплено у ст.5 КВК, особливо таких, як принцип демократизму, рівності засуджених перед законом, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференції та індивідуалізації виконання покарань, на що вже звертали увагу окремі науковці, зокрема, А.Х. Степанюк [8].

За нашими даними середня сума матеріальних збитків із розрахунку на одного засудженого збільшується від 300–500 грн. до 5–10 тис. грн. – до одного неодноразово засудженого, який відбуває кримінальне покарання у виправних колоніях середнього чи максимального рівня безпеки. Наявна матеріально-технічна база підприємств виправних колоній Державної кримінально-виконавчої служби України, а також організація і умови залучення працездатних засуджених до суспільно-корисної праці не дозволяють не тільки здійснювати відрахування за виконавчими листами, але й відшкодувати витрати на їх утримання, порядок якого встановлений ст.121 КВК (із нарахованого засудженому заробітку відшкодовується вартість його харчування, одягу, взуття, білизни, комунально-побутових та інших послуг). Тобто, з урахуванням умов організації та ефективності праці засуджених до довічного позбавлення волі вони ніколи реально не спроможні не тільки відшкодувати матеріальні збитки, заподіяні злочинами, але й відшкодувати витрати на особисте утримання у виправній колонії.

Окремим питанням є загальна проблема кадрового та іншого ресурсного забезпечення процесу належного виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі.

Певний подив викликає також існуючий правовий механізм можливості звільнення від відбування цього виду покарання. Так, п.2 ст.87 КК України встановлює: «Актом про помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше 25 років». Однак ні Кримінальний кодекс України (2001 р.), ні Кримінально-виконавчий кодекс (2003 р.), ні Кримінально-

процесуальний кодекс [9] не мають відповідних норм щодо права засудженого до довічного позбавлення волі на періодичність звернення та формально визначений строк фактично відбутого строку позбавлення волі, після якого він має право звертатися до Президента України з клопотанням про помилування. Ці питання регулюються «Положенням про порядок здійснення помилування осіб, засуджених судами України», яке затверджено Указом Президента України № 588/2000 від 12.04.2000 року [10].

Відповідно до цього Положення помилування може бути здійснене у виді заміни довічного ув'язнення на термін не менш ніж 25 років позбавлення волі за умови відбуття засудженим 20 років покарання. Лише після того на засудженого поширюється право на умовно-дostroкове звільнення, яке, у свою чергу, згідно з п.3 ч.3 ст.81 КК України, настає тільки після відбуття ще трьох четвиртих визначеного 25-річного строку позбавлення волі, що становить, у разі задоволення інших обставин, 18,5 року. Таким чином, термін перебування в місцях позбавлення волі таких осіб становитиме 38 років 6 місяців. При цьому 88,3 % засуджених до довічного позбавлення волі мають надію на звільнення від відбування цього покарання.

Тому виникає питання: «Яку мету кримінального покарання можливо досягнути, застосовуючи довічне позбавлення волі?»

На наш погляд, зазначений вид кримінального покарання доцільно вилучити із загальної системи діючих кримінальних покарань і розробити та прийняти спеціальний Закон України «Про порядок і умови застосування та виконання виняткової міри кримінального покарання у виді довічного позбавлення волі».

Відступаючи від теми нашої статті, зауважимо, що до початку розробки проекту зазначеного Закону, зрозуміло, потрібно створити робочу групу з числа науковців, практиків, спеціалістів різних галузей права та інших сфер соціально-економічного комплексу і представників громадськості, які повинні вивчити існуючу вітчизняну та зарубіжну практику виконання цього виду кримінального покарання. До речі, згідно зі ст.40 Карно-виконавчого кодексу Польщі, там існує Головна рада з пенітенціарних питань, яку очолює особисто Голова Ради міністрів, до складу якої входять представники правосуддя, Міністрів: юстиції, праці і соціальної політики, охорони здоров'я та Соціального забезпечення, народної освіти, внутрішніх справ і адміністрації, національної оборони, поліції і в'язничної служби. До складу Головної Ради можуть входити представники товариств, фондів, організацій та професійних спілок та професійних незалежних об'єднань, представники науки, а також особи, гідні довіри, які можуть сприяти реалізації цілей кримінального покарання [11].

На цей час суперечливість процесу політичної структуризації суспільства і державної влади в Україні не дає більш-менш зрозумілих уявлень про головного суб'єкта вироблення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. Так, з метою вдосконалення організації формування і реалізації державної правової політики, Указом Президента України «Про поліпшення організації законопроектної діяльності» [12] на Міністерство юстиції України були покладені завдання утворення робочих груп з розробки проектів законів, організаційні та інші забезпечення їх діяльності за допомогою Центру правової реформи і законопроектних робіт при Міністерстві юстиції України. При цьому, згідно з Указу Президента України «Про Державний департамент України з питань виконання покарань» [13] (далі ДДУ з ПВП), Департамент бере участь у формуванні єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, а також безпосередньо реалізує державну політику у зазначеній сфері. Але Законом України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» участь Центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань – ДДУзПВП у формуванні єдиної державної політики обмежується її реалізацією, а також узагальненням практики застосування законодавства, розробкою пропозицій й спрямованих на його вдосконалення і внесення їх на розгляд Президенту України та Кабінету Міністрів України [14].

З урахуванням того, що керівника ДДУзПВП призначає на посаду Президент України за поданням Прем'єр-міністра України і припиняє його повноваження на цій посаді, зрозуміло, що процес формування та реалізації єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань в Україні опиняється поза межами принципу демократизму, який, як відомо, передбачає не тільки контроль за діяльністю Державної кримінально-виконавчої служби, а також, що найбільш важливо, безпосередню участь народу України у формуванні та реалізації означеної сфери політичного життя суспільства.

Одним з аспектів такої участі є наукові дослідження кримінологічного та соціологічного напрямків у цій сфері. Перша спроба аналізу кримінологічної характеристики засуджених до довічного ув'язнення була здійснена на регіональному рівні донецьким кримінологом О.І. Фроловим у 2001 р. [5]. З урахуванням цього дослідження, також на регіональному рівні, нами було проведено анкетування засуджених до довічного позбавлення волі, деякі результати якого, сподіваємось, зацікавлять не тільки науковців і практиків, а й широке коло громадян.

Деякі соціально-демографічні характеристики засуджених до довічного позбавлення волі мають наступний вигляд:

– засуджених у віці до 30 років – 33% від загальної кількості;

- засуджених у віці від 30 до 40 років – 38%;
- засуджених у віці понад 40 років – 29%;

Порівняльни з результатами дослідження кримінологічної характеристики засуджених до довічного позбавлення волі, які зробив у 1995–2001рр. Фролов О.І., кількість засуджених у віці до 30 років зменшались на 14,8%, але значно збільшилась – на 19,3% кількість осіб у віці понад 40 років. Близько 38% від загальної кількості засуджених складає категорія засуджених у віці 30–40 років.

За ознакою національності 66,6% засуджених є українцями, 23,3% – росіяни, 10,1% – інших національностей, при цьому мають громадянство України – 78,3% (у 2001 році показники були такими: українців – 51,3%, росіян – 41,5%, осіб інших національностей – 7%; громадян України – 97,8%) 96,6% засуджених до позбавлення волі спілкуються російською мовою. Тільки 18% спроможні спілкуватися також українською мовою.

Окрему увагу майбутніх дослідників слід звернути на вивчення міграційних процесів серед категорій найбільш небезпечних злочинців.

Так, 46,6% цих осіб змінювали місце постійного мешкання, 36,6% засуджених скоїли злочини за межами місця народження, або постійного мешкання. Тому питання ефективного управління міграційними процесами, з урахуванням забезпечення права громадян на вільне пересування як у межах країни, так і за кордоном, повинно бути особливою функцією не тільки держави, а також інших міждержавних і загальногромадських інституцій.

Значна більшість засуджених до довічного позбавлення волі прагнули до набуття середньої або середньо-технічної, спеціальної освіти (близько 70%). Також більше 90% опитуваних бажали оволодіти будь-якою спеціальністю. Найбільш поширеними професіями вони вказали наступні: водій (20%); автослюсар (18%); тракторист-механізатор (10%).

Всього було вказано понад 20 відомих спеціальностей або професій, але при цьому 20% респондентів не вказали ніякої бажаної професії.

Стосовно участі осіб у суспільно-корисній праці до їх засудження 38,3% – постійно працювали; 26,6% працювали тимчасово; 35,1% не працювали. (Порівняно з 2001 роком, 77,7% засуджених не працювали й не навчались, 14,4% – працювали). Умовами праці задоволені 87% осіб від кількості працюючих, але 74,3% цієї категорії вказали, що заробітної платні, яку вони отримували, було недостатньо для задоволення їх потреб.

Абсолютна більшість засуджених має родичів, з якими, як вони вважають, у них добрі стосунки (88,3%), тільки 6,6% засуджених не мають ніяких стосунків з родичами.

Основним змістом кримінально-правової характеристики є кваліфікаційні ознаки скоєного кримінального злочину. Результати проведеного дослідження свідчать про те, що значна більшість засуджених до довічного позбавлення волі скоїли діяння, які згідно з діючим кримінальним законодавством України підлягають кваліфікації за декількома складами злочину. Серед них найбільш поширеними є наступні:

- ст.93 «а» (ст. 115 ч. II п. 6) – умисне вбивство з корисливих мотивів – 23,5% від загальної кількості складів скоєних злочинів;
- ст.93 «з» (ст. 115 ч. II п. 6) – умисне вбивство, скоєне особою, яка раніше вчинила умисне вбивство – 21,3%;
- ст.93 «е» (ст. 11 ч. II п. 4, п. 5) – умисне вбивство, вчинене з особливою жорстокістю або способом, небезпечним для багатьох осіб – 14,2%;
- ст.93 «г» (ст. 115 ч. II п. 1) – умисне вбивство, двох або більше осіб – 12,8%;
- ст.93 «і» (ст. 115 ч. II п. 12) – умисне вбивство, вчинене за попередньою змовою групою осіб – 11,3%;
- ст.93 «93» (ст. 115 ч. II п. 9,10) – умисне вбивство вчинене з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення, а також само поєднане зі зґвалтуванням – 9,9%.

При цьому слід звернути увагу на те, що загальна кількість злочинів, відповідальність за які була передбачена ст. 93 КК (1996 р.) та реалізована за період з 1998 по 2001 рр., зменшилась на 28% порівняно з періодом 2002–2005 рр.

Більш ніж 90% засуджених до довічного позбавлення волі раніше також вчиняли кримінальні злочини: 50% – крадіжки та пограбування; 16,5% – розбій; 8,4% – вбивства; 8,4% – зґвалтування; 16,7% – хуліганство; 73,3% визнають свою вину у скоєних злочинах, але тільки 60% вважають вирок суду щодо них справедливим; 78% висловлюють почуття каяття у скоєних злочинах, при цьому 41,6% засуджених до довічного позбавлення волі вважають, що скоїли злочини ненавмисно; 43,2% стверджують, що скоїли злочин самостійно; 26,6% вважають себе пособником, 13,3% – організатором, 16,6% – виконавцем злочину, за який був признаний вид покарання – довічне позбавлення волі.

Серед причин вчинення злочинів засуджені вказали наступні: заробити більше грошей – 21,6%; «за компанію» – 16,6%; міжособистісний конфлікт 40%; з метою захисту особистої гідності – 21,6%.

На час проведення анкетування (листопад 2005 р.), розподіл засуджених до довічного позбавлення волі щодо загального строку, фактично відбутого в місцях позбавлення волі, мав наступний вигляд: 26,6% засуджених мають загальний строк відбутого позбавлення волі до 5 років; від 5 до 7 років – 26,6% від загальної

кількості засуджених; від 7 до 10 років – 16,8%; 30% мають загальний строк фактично відбутого позбавлення волі більш ніж 10 років.

Найбільш поширеними пропозиціями, сформульованими засудженими до довічного позбавлення волі стосовно умов відбування покарання, були наступні:

- привести умови тримання ув'язнених у відповідність з чинним законодавством;
- збільшити можливості безпосереднього спілкування з родичами;
- забезпечити роботою з урахуванням бажання, професії, а також поза приміщенням камери;
- визначити конкретний строк позбавлення волі та умови його скорочення;
- збільшити час прогулянки чи можливість перебування на свіжому повітрі.

Тільки незначна кількість (до 5%) засуджених до довічного позбавлення волі вважають умови відбування цього виду покарання важкими. Більшість засуджених, як свідчать результати анкетування, мають впевнені навички адаптації до умов тримання у місцях позбавлення волі, при цьому оцінюють свій стан здоров'я як нормальний, за винятком засуджених (8,3%), які мають хронічні захворювання на туберкульоз та СНІД.

Проте, як свідчать антропометричні дані, з 76,6% засуджених зростом від 170 до 190 см, належну вагу (від 70 до 90 кг) мають лише 58% осіб.

За даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, загальна кількість осіб, померлих у місцях позбавлення волі, постійно збільшується, з 1326 чол. у 1995 р., до 3012 – у 1999 р., тобто в 2,3 рази. Захворюваність туберкульозом у кримінально-виконавчих установах у 17 разів вища, а смертність в десять разів більша, ніж за їх межами [3].

Але і на цей час фінансування для обладнання спеціальних установ для довічно ув'язнених здійснюється незадовільно, а середня вартість витрат, необхідних на лікування однієї особи на місяць, у 2002 р. за нормою становила 14,3 грн., а фактично витрачено лише 1,97 грн. у 2003 році. Відповідно – 15,5 грн. і 2,0 грн., тобто близько 13% [3].

Наведені факти ставлять під сумнів відповідність як діючих норм кримінально-виконавчого законодавства України, так і практики виконання позбавлення волі вимогам Європейських пенітенціарних правил 1987 р., які в мету виправного впливу на засуджених встановлюють збереження здоров'я та гідності засуджених (ч.1, ст.3), а також використовують інші категорії до обладнання приміщень, у яких утримуються ув'язнені, особливо під-

креслюючи – кубатуру повітря, площу, світло, опалення, вентиляцію (ч.2 ст.15)[15].

Вимоги до публікацій подібного типу не дозволяють повністю розкрити інші аспекти проблем виконання та відбування кримінального покарання у виді довічного позбавлення волі, тому автор буде вдячний усім державним, навчальним, науковим, громадським установам, а також фахівцям у галузі наук кримінально-правового комплексу за увагу і можливість подальшої співпраці щодо порушених вище проблем.

Список літератури: 1. Закон України від 22.02.2000 року. «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України» // ВВР України. 2000. №17. Ст. 123. 2.Кримінальний кодекс України // ВВР України, 2001. №25-26. Ст. 131. 3.Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні/ Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини К., 2004. 4. Степанюк А.Х. Довічне позбавлення волі як еквівалент смертній карі // Вісн. Акад. прав. наук України. 2000. № 4. 5. Фролов О.І. Кримінологічна характеристика засуджених до довічного ув'язнення // Міжнародні стандарти утримання осіб, засуджених до довічного ув'язнення. Директорат прав людини Ради Європи. Донецький меморіал. Донецьк, 2001. 6. Кримінально-виконавчий кодекс України // ВВР України. 2004. №3-4. Ст. 21. 7. Закон України від 30.06.1993 «Про попереднє ув'язнення» // ВВР України. 1993. №35. Ст. 360. 8. Степанюк А.Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. /За ред. В.І.Борисова, В.С.Зеленецького та ін. Вип. 9. Х., 2004. 9. Кримінально-процесуальний кодекс України // ВВР України. 1961. №2. 10. Указ Президента України №588/2000 від 12.04.2000 «Про Положення про порядок здійснення помилування осіб, засуджених судами України» //Урядовий кур'єр від 26.04.2000. 11. Карно-виконавчий кодекс Польщі. 1998. 12. Указ Президента України №1348/2003 від 26.11.2003 р. «Про поліпшення організації законопроектної діяльності» // Урядовий кур'єр від 10.12.2003. 13. Указ Президента України №588/98 від 31.07.98. «Про положення про Державний департамент з питань виконання покарань» // Урядовий кур'єр від 19.08.98. 14. Закон України від 23.06.05 «Про державну Кримінально-виконавчу службу» // ВВР України. №30. 2005. Ст. 409. 15. Європейські пенітенціарні правила. Переглянутий текст Європейських мінімальних стандартних правил поведіння з ув'язненими. 12 лютого 1987 р. // А.М.Бандурка, В.П.Севостьянов. Правовое положение осужденных к лишению свободы. Х., 1997.

Надійшла до редколегії 24.03.06

О.О. Володіна

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО МОТИВИ ВИКРАДЕННЯ ЛЮДИНИ

Суб'єктивна сторона злочину, являючи собою його внутрішню сутність, є, як відомо, обов'язковим елементом будь-якого складу злочину. Насамперед її визначають як психічне відображення у свідомості суб'єкта об'єктивних ознак вчиненого діяння, підкреслюючи тим самим її обумовленість об'єктивними ознаками. Однак її характеризують і з позиції притаманної їй відносної самостійності, яка полягає в тому, що суб'єктивна сторона «породжує, спря-